

LIAUDIES PASAKOS — ŽMOGAUS MĄSTYMO IR KALBOS LAVINTOJOS

BRONISLAVA KERBELYTĖ

Dabar retas žmogus ieško pasakose tiesos; net žodis *pasaka* kasdieninėje kalboje dažnai reiškia „melagystė, neteisybė“ arba „puiku, nuostabu“. Tačiau vienos tautos pasakų varijavimo dėsningumai ir įvairių tautų kūrinių panašumas rodo, kad šimtus ar net tūkstančius metų buvo siekiama išsaugoti logiškus ir prasmingus kūrinius. Jeigu nuo senų senovės pasakos būtų sekamos kaip „graži neteisybė“, pasakotojai turėtų beveik neribotą improvizacijos laisvę. Taigi pasakų turinys praeityje turėjo būti svarbus ir labai rimtai suvokiamas.

Liudijimų, jog pasakos buvo suvokiamos kaip senolių išmintis, randama įvairių tautų folklore. Pavyzdžiui, buriatai, altajiečiai bei tuviai seka pasakas ir sakmes, kuriose vaizduojamos mitinės būtybės — pasakų šeimininkai, norintys nubausti žmogų, sutrukdžiusį sekti pasaką (klausytojas ne laiku ima juoktis; žmogus įeina į būstą, kuriame sekamos pasakos, ir „užmina ant uodegos“) arba atsisakiusį sekti pasakotoją¹. Tuvijų tikėjimuose teigiama, kad žmogaus, užmigusio besiklausant pasakų, gyverimas sutrumpėjas, o pasakų sekėjas savo gyvenimą prailginas. Moldavai teigia: jeigu piemenys kas vakarą paseka po dvi pasakas, jų bandoje gimsta viena avytė, galinti išpranašauti ateitį². Baltarusių pasakose pavyko rasti mintį, jog pasakotojas naudingesnis visuomenei negu dainininkas: teisėjas išsprendžia ginčą jo, o ne dainininko naudai³. Viename lietuvių pasakos „Žmonių nuodėmės“ (AT 840) variante, užrašytame XIX a. pabaigoje, vaizduojamas žmogus, kuris ieško vandens ir septynias valandas klaidžioja, matydamas keistus ir baisius reginius, nes taip nubaudė jį septynios pasakos, kurias jis mokėjo, bet atsisakė sekti⁴.

Šiuolaikiniai pasakotojai ar šiaip liaudies tradicijas tęsiantys žmonės kaip senolių išmintį naudoja novelinėse pasakose esančius vyresniųjų patarimus bei pamokymus. Antai M. Kvietkienė, gyvenanti Raseinių rajono Kalnųjų apylinkėje, norėdama pasakyti, kad ji anksti atsikėlė ir pirmoji atėjo daržo ravėti, perfrazavo novelinėje pasakoje AT 915 A esantį tėvo patarimą: „Niekam nesakyk „Padėk, Dieve“⁵. Atsietai nuo atitinkamos novelinės pasakos užrašomi patarimai: „Nemesk kelio dėl takelio“, „Tiesiai arčiau, o aplinkui — greičiau“ ir kt. Todėl galima teigti, kad pragmatinę pasakų paskirtį kadaise suvokė ir lietuvių pasakotojai bei klausytojai.

Analizuojant sudėtingų stebuklinių pasakų siužetų struktūras — išskiriant dviejų personažų susidūrimą vaizduojančių atkarpų (*elementarių siužetų*, sutrumpintai ES) derinius, o vėliau interpretuojant kiekvieno minėto elemento semantiką, išryškėja, kad ES įtaigiai propaguojamos svarbios žmogaus elgesio taisyklės. Daugelis taisyklių iliustruojamos teisingo ir neteisingo elgesio vaizdais. Sugretinant skirtingą dviejų ES herojų elgesį tomis pačiomis aplinkybėmis ir priešingus padarinius, klausytojui atskleidžiamos sėkmės ir nesėkmės priežastys, leidžiama pačiam pasirinkti sektiną pavyzdį. Lietuvių stebuklinių pasakų ES labai dažnai vaizduojami žmogaus ir priešiško ar palankio „svetimųjų“ (dažniausiai — mitinių būtybių) susidūrimai siekiant laisvės nuo aplinkos bei materialinių gėrybių. Čia pat vaizduojami sunkūs vaikų ir merginų išbandymai suteikiant jiems teises ar aukštą padėtį visuomenėje. Suteikus kitą prasmę daugeliui minėtų elementų ir sukūrus vieną kitą naują, pasakose išryškėjo idealaus vedybų partnerio ieškojimai, atsirado darnių genties, šeimos bei visuomenės santykių siekimas. Kitų žanrų pasakose ir sakmėse išsakomas šiek tiek kitoks požiūris į tas pačias žmogaus elgesio taisykles; pastebima ir naujų gyvenimo reiškinių vertinimų. Senų senovėje atrastos tiesos ir sprendimai tebėra aktualūs ir šiandien: jie tapo žmonių tarpusavio santykių ir bendravimo su gamta normomis, kurių nepaisymas ir dabar sukelia neigiamų padarinių⁶. Turime būti dėkingi pasakoms už visuomenėje prigijusias ir nediskutuojamas žmonių moralines nuostatas, kad reikia gelbėti patekusį į pavojų, padėti ištiktam nelaimės, globoti silpnesnį, užjausti kenčiantį, pasidalyti gyvenimo gėrybėmis su jų neturinčiu ar jas netikėtai praradusiu, už tai, kad visada atsiranda drąsulių, pasiryžusių eiti į pavojingą vietą ir padaryti ją saugią kitiems, ir dar už daugelį gerų žmonių savybių bei išmintingų sprendimų. Pasakos nuo pat vaikystės „įrašo“ į žmonių sąmonę tipiškąs situacijas ir geriausias išeitis, kartoja tą patį panašiais ar visiškai skirtingais vaizdais, leidžia visa tai palyginti, sugretinti su gyvenimu. Todėl žmogus net nejučiomis pritaiko pasakų išmintį savo veikloje, greičiau suranda sprendimą. Pasakos ir šiandien gali būti labai svarbus žinių apie pasaulį, o ypač apie žmogaus prigimtį šaltinis: dabartinių visuomenės mokslų išvadas jos dažnai paremtų, koreguotų arba net nukreiptų mokslininkų dėmesį nauja labai perspektyvia kryptimi.

Elementarių siužetų tipų, taigi atitinkamų žmogaus elgesio normų abstrakčiame lygmenyje palyginti nedaug: lietuvių stebuklinių pasakų ES sugrupuoti į 117 tipų; išanalizavus kitų žanrų lietuvių pasakas, sakmes ir dalį anekdotų, prisidėjo dar 34 ES tipai. Tačiau kiekvienas ES tipas turi po kelias versijas, kurios savo ruožtu jungia gana daug ir įvairių konkrečių ES. Naratyvinių elementų gausybę nuo senų senovės iki mūsų

dienų išsaugojo žmonių atmintis. Be abejo, keičiantis gyvenimo sąlygoms, šiek tiek kito ir elementarūs siužetai, bet vis dėlto jie išliko logiški, darnūs, meniški ir, svarbiausia, jie išsaugojo stabilią esminę informaciją. Neišbaigtų bei nelogiškų tekstų ar jų fragmentų palyginti nedaug; dažniau šio reiškinių kaltininkai būna ne pasakotojai, o užrašytojai. Tai rodo, kad žmonių atmintis ir žodinio tekstų perteikimo tradicija patikimai saugo svarbias žinias. Visada atsirasdavo žmonių, turinčių tobulą atmintį ir nutuokiančių, ką tekstuose galima ir reikia keisti, o pasakų tekstai buvo gerai sutvarkyti ir tobulai pritaikyti tokiam saugojimui ir perteikimui.

Tyrinėjimai patvirtino, kad pasakų tekstams iš tikrųjų būdingos daugelio lygmenų struktūros. Paprasčiausiame vieno elementaraus siužeto tekste arba atitinkamame sudėtingesnio kūrinio fragmente vaizduojamos situacijos ir jų dalyvių poelgiai išdėstomi tokia tvarka, kuri geriausiai padeda išryškinti herojaus sėkmės ar pralaimėjimo priežastį. Herojaus ir kitų personažų veiksmai dėstomi taip, kad atsiskleistų herojaus būsenos pakitimai į gerąją ar į blogąją pusę ir būtų paaiškintas bei motyvuotas svarbiausias herojaus poelgis. Būsenos pakitimai leidžia sugrupuoti veiksmus į tam tikrus kompleksus, kuriuos mes vadiname akcijomis. Galimų ES akcijų skaičius, jų semantika ir svarbumo laipsnis griežtai reglamentuoti⁷. Pavyzdžiui, populiarios pasakos apie broliuką ir sesutę (AT 450) ES, kuriame vaizduojamas brolio virtimas avinėliu, mes išskiriame pradinę situaciją (išvaryti iš namų brolis ir sesuo eina keliu), akciją "herojus skatinamas pasiegti neteisingai" (brolis nori gerti, randa vandens avinėlio pėdelėje ir sako gersi), akciją "herojus skatinamas pasiegti teisingai" (sesuo draudžia gerti, pasako, kad išgėręs paviršias avinėliu), herojaus akciją (brolis geria iš avinėlio pėdelės) ir baigiamąją situaciją arba ES rezultatą (brolis pavirsta avinėliu). Pasakos "Kova ant tilto" (AT 300 A) ES, kuriame vaizduojama, kaip stipruolis ir jo draugai išsigelbėjo nuo raganų keršto, išskiriame pradinę situaciją (stipruolis ir jo draugai nakvoja pirtyje), akciją "herojus gauna informaciją" (stipruolis nemiega ir girdi raganas kalbantis, kad viena jų pasivers obelimi su obuoliais: stipruolis ir jo draugai suvalgys obuolį ir bus supalėšyti), akciją "herojus skatinamas pasiegti neteisingai" (jodami keliu, draugai prijoja obelį su kvepiančiais obuoliais, nori jų paragauti), akciją "herojus skatinamas pasiegti teisingai" (stipruolis kerta kardu — obuoliai apsipila krauju) ir rezultatą (stipruolis ir jo draugai lieka gyvi ir joja toliau).

Pasakų saugotojai ir sekėjai puikiausiai jaučia, kad galima praleisti vieną ar abi poveikio akcijas, galima apsieiti ir be akcijos "herojus gauna informaciją", bet jokių būdų negalima praleisti herojaus akcijos: ji — svarbiausia ES struktūros dalis, nes yra tiesioginė herojaus nesėkmės ar

laimėjimo priežastis. Be abejo, pasakotojams aišku, kad, praleidus akcijas, kūrinys būtų ne toks suprantamas, sumažėtų jo meninė vertė ir įtaigumas. Pasakose atrasta, kaip įtaigą padidinti: antai daugumoje pasakos "Brolis ir sesuo" (AT 45C) variantų brolis du ar net tris kartus negeria iš gyvulio pėdos, o trečią ar ketvirtą kartą geria (herojus pradžioje elgiasi teisingai, o vėliau toje pačioje situacijoje pasielgia neteisingai). Tai jau sudėtingesnės struktūros ES — pozityvaus ir jo semantinės poros negatyvaus ES samplaika. Pasakotojai pasirenka, ar glaustai paminės įvykį, ar vaizduos jį detaliai, ar kartos svarbesnės teksto dalis, parodydami herojaus poelgių prieštarumą, tačiau pasirinkimo laisvę riboja ES struktūra.

Kai pasakos siužetas susideda iš kelių ar net keliolikos ES, tekstą sutvarkyti gerokai sunkiau. Kiekvieno sudėtingo siužeto struktūroje būtinai turi būti svarbiausias ES — viso kūrinio semantinis branduolys, susiejęs visus elementus į darnią visumą. Svarbūs siužeto struktūroje ir visi kiti ES, kurie su svarbiausiu ES ir tarpusavyje susiję stipriausiu loginiu ryšiu (priežastis ir tiesioginė pasekmė). Šie ES sudaro tam tikrus kūrinio griaučius — jo *makrostruktūrą*. Kiti ES motyvuoja, paaiškina ar detalizuoja makrostruktūrą sudarančius ES; jie kūrinyje ne tokie svarbūs. Pasakotojas turi galimybę kai kuriuos ES pakeisti ekvivalentiškais ES, jis gali praleisti detalizuojančius ir kitus pagalbinius ES, gali svarbesnį elementą pakartoti, gali sujungti dvi ar net tris savarankiškas struktūras arba "išardyti" pernelyg sudėtingus ES derinius ir t. t. Kurdamas sudėtingą siužetą, pasakotojas paklūsta paprastų struktūrų sudarymo ir jų jungimo dėsniams. Tiesa, pasitaiko ir individualių mechaniškai bei asociatyviai sujungtų sudėtingiausių ir paprastų siužetų. Paprastai tokios pasakos labiau nepaplinta — lieka tam tikros apylinkės ar pavienių pasakotojų repertuare. Taigi sudėtingo siužeto pasakos sekėjas turi gerai jausti visų ES hierarchinę padėtį siužeto struktūroje, aiškiai suvokti teksto makrostruktūrą ir, be abejo, išmanyti kiekvienos akcijos sandarą ir meninę žodinę išraišką. Tuo pat metu jis turi atsiminti ir daugybę konkrečių detalių bei sintaksinių konstrukcijų, "matyti" nevienaukštę kūrinio schemą. Tam reikia turėti ne tik gerą atmintį, bet ir sugebėti abstrakčiai mąstyti. Išmokti iš kitų pateikėjų ar knygų ir mechaniškai pakartoti kūriniai paprastai turi būdingų pateikėjo mąstymo trūkumą išduodančių defektų (deja, dalis pasakų šitaip pasekta: mūsų laikais tokių tekstų daugėja).

Susiklosčius sudėtingesnėms visuomenės organizavimo formoms, atsirado ir profesionalų, tyrinėjančių ir aprašančių gamtą ir žmogų, reglamentuojančių žmonių tarpusavio santykius. Žmonės išmoko rašto, kuris greitai tapo ne tik susižinojimo, bet ir informacijos saugojimo priemone. Kai prasidėjo nauja kultūros raidos pakopa, kurią sąlygiškai

galima pavadinti rašto kultūra, universalios paskirties pasakų ir kitų folkloro tekstų vertė sumažėjo. Daugelyje šalių rašto kultūros kūrėjai jautėsi esą kelio pradžioje, tarsi rašmenų nepažinusioms visuomenėms nebuvo reikalingos žinios apie pasaulį ir žmogų, nekilo problemų įtvirtinant bendravimo ir elgesio normas. Nors šiandien pripažįstama, jog egzistavo ir tam tikru mastu tebeegzistuoja liaudies etika, pedagogika, papročių teisė ir kt., jos dažnai laikomos atitinkamų profesionaliosios kultūros ar mokslo šakų primityviomis atmainomis, o ne jų ilgaamžėmis pirmtakėmis.

Labai greitai žmogus perprato rašto teikiamus privalumus: parašytą tekstą lengviau suvokti, jį galima perskaityti kelis kartus, galima vėl prie jo grįžti. Todėl nėra būtinybės tekstą įsiminti. Rašančiam irgi nereikia tvarkyti teksto pagal griežtus struktūrų kūrimo dėsnius, nereikia naudoti lengvai įsimenamų formulių ar kaip kitaip derintis prie tradicijos. Rašto kultūra iškėlė individus, kurie patobulino pasaulio pažinimą, bet sykiu sumažėjo būtinybė žmonių daugumai lavinti mąstymą ir plėsti atminties galimybes. Kai buvo nuolat sekamos ir rimtai suvokiamos pasakos, ko gero, gana aukštos mąstymo kultūros buvo visi ar beveik visi visuomenės nariai. Egzistuojant rašto kultūrai, nemaža žmonių dalis ėmė tenkintis profesionalų atrastų dėsningumų bei tiesų žinojimu, o dalis apsiribojo tomis žiniomis, kurių reikėjo jų praktinei veiklai.

Pastaraisiais dešimtmėčiais vis labiau ryškėja kultūros polinkis kalbėti be žodžių. Vis daugėja vaikams ir net suaugusiems skirtų multiplikacinių filmų, kurių personažai nekalba arba prataria vos keletą žodžių ar frazių. Per televiziją, kino teatruose, estradoje rodoma daugybė reginių, buityje naudojamos piktogramos ir t.t. Yra žinoma, kad piešinys suvokiamas dar lengviau negu parašytas tekstas. Kai informacija perteikiama piešiniu, nebelieka vietos vaizduotei, interpretacijų įvairovei (čia nekalbama apie vaizduojamąjį meną), tad ir mąstyti nebereikia: gražu, ir to pakanka. Nebylius reginius sunku atpasakoti žodžiais (ga' todėl paaugliai, pasakodami kitiems apie matytus filmus, dažniausiai vartoja ištiktukus). Žmogus vėl greitai pajuto "paveiksliukų kultūros" privalumus: mieliau lankomi kinc filmai — klasikinių romanų ekranizacijos, o ne skaitomi patys romanai, girdėti būgštavimų, kad mažėja skaitančiųjų grožinę literatūrą. "Paveiksliukų kultūros" plitimas ne tik sukelia grėsmę pilnaverčiam rašto kultūros funkcionavimui, bet ir verčia nerimauti dėl padarinių žmogaus kalbai ir mąstymui.

Draudimais sunku ką nors gera pasiekti, bet vis dėlto reikėtų uždrausti rodyti vaikams nebylius multiplikacinius filmus ir kitus reginius. Žinoma, geriausia būtų konkuruoti su bežadžiais ir gilesnės minties neturinčiais reginiais grąžinant vaikams ir suaugusiems pasakas ir kitą žodinę

kūrybą, skatinant įsiminti tradicinius tekstus ir perprasti jų sandarą, sužadinant norą patiems kurti. Jeigu nebus pasiekta trijų kultūros formų — žodinės, rašto ir "paveikslų" — darnaus sambūvio, žmogus ims prarasti sugebėjimus, kuriais jis skiriasi nuo kitų gyvų būtybių, — kalbą ir mąstymą.

¹ Rengiamų spaudai buriatų, altajiečių ir tuvių tomų rankraščiai, gauti iš rengėjų J. Baranikovos, T. Sadalovos ir Z. Samdan.

² Žinias suteikė folkloristai Z. Samdan ir G. Botezatu.

³ Беларуская народная творчасць. Мінск, 1981. Т. 2, № 37, 38.

⁴ LVIA F. 1135 A. 10 Nr. 179 P. 60.

⁵ LTR 4545(58).

⁶ Plačiau žr. Kerbelytė B. Liaudies pasakos prasmė. V., 1986.

⁷ Apie tai žr. Кербелите Б. Историческое развитие структур и семантики сказок: На материале литовских волшебных сказок. Вильнюс, 1991, С. 64–80.

THE ROLE OF THE FOLK-TALES IN EDUCATION OF SPEECH AND MENTALITY

BRONISLAVA KERBELYTĖ

Summary

By creating and remembering the texts of the folk-tales, which are strictly organized on several levels, people develop their memory and mentality. The written culture and contemporary "picture's culture" the world's cognizance has done easier and the role of speech and memory of little significance. It is necessary to return the folk-tales to children and adult people.